

A TÖRTÉNETI GEOGRÁFIA ÉS AZ ANNALES TÖRTÉNETI ISKOLA KÖZÖTTI KAPCSOLATRA VONATKOZÓ MEGJEGYZÉSEK¹

Egy ellentmondás bemutatása

Azt az intellektuális borzongást, amit az 1920-as és 1930-as években a legjelentősebb filozófiai és módszertani vitákban résztvevő történészek és földrajztudósok érezhettek valószínűleg azok tudják megérteni, illetve talán még másodkézből megosztani, akik vagy szemtanúi voltak, vagy talán inkább részt vettek a történelem és a földrajz szerepéről és kapcsolatairól az 1960-as és 1970-es években folytatott vitákban.² A két világháború közötti időszak változó intellektuális tájképének volt néhány igen fontos eseménye: például Lucien Febvre „La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire” (A föld és az emberi fejlődés: bevezetés a történeti geográfiába) című művének 1922-es, Carl Sauer „The Morphology of Landscape (A táj morfológiája) 1925-ös, Marc Bloch „Les Caractères originaux de l'histoire rurale française (A történelmi francia vidék eredeti jellemzői) 1931-es, és Clifford Darby „An Historical Geography of England before A.D. 1800 (Anglia történeti geográfiája Krisztus után 1800-ig) 1936-os³ kiadása. Feltéve, hogy minden intellektuális „nagy előrelépés”⁴ alapvető magyarázata a karizmában és a tartalomban keresendő: a történelem és a történeti geográfia fejlődésében az elsődleges szerepet könnyen Febvre-nek és Bloch-nak, valamint Sauer-nek és Darby-nak lehet tulajdonítani. Mindegyikük hatalmas karizmatikus hatást gyakorolt egyrészt közvetlenül a saját írásain és tanításain keresztül, másrészt közvetve a tanítványaik (akik közül mindegyiket intellektuális újítóknak kell tekinteni), azon kísérletein keresztül, amelyek Febvre és Bloch esetében egy újfajta történetírást próbáltak meg előmozdítani, Sauer és Darby esetében pedig újfajta kulturális és történeti geográfiát.⁵

A Történeti Geográfia Első Nemzetközi Kongresszusát 1930-ban rendezték meg Brüsszelben, francia nyelven, s a résztvevők legtöbbször is főleg Franciaországból és Belgiumból érkezett. A résztvevők között volt egy walesi ember, a fiatal Clifford Darby, aki úttörőkre jellemző odaadással tett kísérletet az ismeretlen levéltári források és feltérképezetlen módszertani lehetőségek felfedezésére, és misszionáriusokra jellemző mohósággal vezette az új történeti geográfia felkutatására irányuló munkálatokat. Darby maga nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy az akadémiai geográfia az 1920-as években és az 1930-as évek elején az angol nyelvterületen történő általános fejlődésének eredményeként vált a történeti geográfia öntudatos diszciplinává.⁶ Az említett brüsszeli találkozó előtt mindössze egy évvel, Febvre és Bloch Strasbourgan kiadták a forradalmi jelentőségű Annales d'histoire économique et sociale (Gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti évkönyv) című kiadványukat, s ezzel lefektették az alapjait egy olyan újfajta történetírásnak, amely szándékosan ellene volt a tények bálványozásának és a specializáció elszigetelődesi politikájának, ugyanakkor olyan probléma-orientált történetírás mellett foglalt állást, amelyik az elméleti koncepciókat, az ötletes értelmezéseket és az interdiszciplináris megközelítéseket közvetlenül alkalmazza.⁷ Míg az elmúlt közel 50 évben az angol anyanyelvű geográfusoknak gyakori és gyümöl-

csöző kapcsolataik voltak az angol anyanyelvű történészekkel, igen kevésbé látszólag tudomást venni a történetírás *Annales*-iskolájáról.⁸ A fenti iskola születése és bimbózása magában Franciaországban is – paradox módon – egybeesett a történeti geográfia gyakorlatának a relatív csökkenésével és hanyatlásával.⁹ Bizonyos fokig abszurd, hogy úgy tűnik: az *Annales*-iskola követői sokkal alaposabban és hűségesebben sajátították el és gyakorolták Paul Vidal de la Blache gazdaságföldrajzi elveit, mint azt a legtöbb francia földrajzos tette.

Ezt az ellentmondást jelen tanulmányunkban részben annak a feltételezésével próbáljuk megmagyarázni: a történetírás felőli megközelítés fontos és integráns része azon kísérletünknek, hogy megpróbáljuk az embereket és a helyeket a múltban tanulmányozni, részben abban a hitben, hogy a módszertani tudatosságnak szövetségre kell lépnie – nem pedig antitézisekben kell lennie – a tudományos mesterségbeli tudással: A módszertani viták néha zavart kelthetnek, de ezért még nem lehet tagadni azt a mögöttes szándékot, amely azon utak és módok javítására irányul, amelyek segítségével elérhetjük célunkat, vagyis a jobb történeti geográfia felkutatását és annak megírását. Ez a tanulmány először az *Annales* történeti iskola és történeti geográfia fejlődésének egymással összefüggő, de egyenetlen fejlődését vizsgálja Franciaországban.

AZ ANNALES TÖRTÉNETI ISKOLA

Az *Annales*-iskola létrehozása

Az embereket és az eseményeket a maguk összefüggésében kell értékelni. Febvre és Bloch 1929-ben alapított egy újságot, az *Annales d'histoire économique et sociale*-t, amit később a francia történetírás fontos fordulópontját jelző eseménynek tekintettek. Ugyanebben az évben ünnepelte Febvre 51., és Bloch a 43. születésnapját; a tradicionális francia történettudomány barrikádjait tehát nem fiatal és akaratos forradalmárok, hanem érett és tapasztalt revizionisták ostromolták. Az *Annales* gyökerei legalább a 19. század utolsó évtizedére nyúlnak vissza, mivel három olyan francia periodika szolgált példaképül, amelyeket akkoriban a humán tudományok terén uralkodó filozófiai és metodológiai maradiság ellen alapítottak. Ezek a következők voltak: az Emile Durkheim által 1896-ban alapított *Année Sociologique* (A szociológia évei), a Vidal de la Blache által 1891-ben alapított *Annales de géographie* (Földrajzi évkönyv) és a Henri Berr által 1900-ban alapított *Revue de synthèse historique* (Történelmi szintézis lapja). E szellemi triumvirátus ötleteinek és írásainak különösen erős formáló hatása volt mind Febvre-re, mind pedig Bloch-ra, akik először diákként ismerték meg őket a korai 1900-as években, majd később kollégákként.¹⁰ Febvre és Bloch korai résztvevői voltak annak a rendkívül kiterjedt reagáláshullámnak, amely a 20. század elején előntötte Franciaországot a történettudományok pozitívista módszerei ellen. Az volt a vágy, hogy túlmenjenek a dokumentumokon, és hogy legyőzzék a történeti általánosítás iránt érzett bizalmatlanságot, amelyet a Berr által 1913-ban írt összefoglaló történelemként felfogható *Revue de synthèse historique*, és *L'Evolution de*

l'humanité (Az emberiség fejlődése) testesített meg. Keylor fogalmazása szerint Berr-t az a szenvedély vezérelte, hogy az elmúlt korok teljességét széles körű történeti elbeszélésen keresztül ragadja meg.¹¹ Bloch és Febvre – mindketten a *Revue* és az *Evolution* sorozatok első szerzői között voltak és a korábbi történész generációk által figyelmen kívül hagyott témákkal foglalkoztak, illetve olyan magyarázatokkal szolgáltak, amelyek legalább annyira alapultak a képzelőerőn és az intuíción, mint a dokumentumok tényein. Mindenekelőtt Febvre két munkája érdemel említést mint az *Annales* alapköve. 1912-ben látott napvilágot *Philippe II et la Franche-Comté* (II. Fülöp és a Franche-Comté) című disszertációja, amelynek újdonsága elsősorban interdiszciplináris és problémamegoldó képességében, elbeszélő stílusában, és a földrajzi régióval való kapcsolatában rejlik; 1922-ben jelent meg a *La Terre et l'évolution humaine; introduction géographique à l'histoire* című mű, amely átfogó számadás a determinizmus ellen, és hatásos érvelés a possibilizmus mellett, miközben hangsúlyozza a történelem és a földrajz közötti kapcsolatokat.¹²

Éppen ezért az *Annales* 1929-es alapítását olyan különleges eseményként kell értékelni, amely logikusan következett az intellektuális revizionizmus általános folyamatából,¹³ valamint Febvre és Bloch szoros együttműködéséből, akik újonnan kinevezett tanárként 1920 őszén találkoztak először a nemrégiben felszabadított Elzász területén levő Strasbourgi Egyetem rendkívül szívderítő intellektuális légkörében. 1933-ban Febvre Párizsba ment hogy a Collège de France-on állást vállaljon; Bloch hamarosan, már 1936-ban, követte egy Sorbonne-i állás miatt. Az *Annales* létének első tíz éve alatt Febvre és Bloch minden energiájukat annak szentelték, hogy biztosítsák a folyóirat sikerét. A II. világháború, és elsősorban Bloch halála (akit a Gestapo végzett ki 1944-ben) miatt Febvre gátolva ugyan, de tovább folytatta az újság szerkesztését egészen 1956-ban bekövetkezett haláláig, ami után viszont Fernand Braudel vette át a helyét 1968-ig. Éppen ezért közel 40 évig az *Annales*-t összesen három, igen hasonló gondolkodású ember irányította. Ráadásul az *Annales* szellemét 1947-ben Febvre irányítása alatt az Ecole Pratique des Hautes Etudes 6. szekciójának égisze alatt intézményesítették. A fenti intézmény a társadalomtudósok közötti olyan együttműködést kívánta elősegíteni, melyben a történészek játsszák a vezető szerepet. Bizonyos értelemben az *Annales*-t 1929-ben azért hozták létre, hogy harcoljon az akkori történész vezető réteggel, míg 1947-re az *Annales*-hez tartozók maguk alkották az új vezető réteget.

Félrevezető ugyanis az *Annales* paradigmára utalni, ha ez a terminológia a Kuhn-i értelemben a feltételezések és eljárásmodok olyan általánosan elfogadott rendszerének a megjelölésére szolgál, amely egyaránt szolgálja a vizsgálat tárgyainak és módszereinek a meghatározását.¹⁴ Minél alaposabb a vizsgálat, annál helyénvalóbbnak tűnik ez a koncepció az *Annales*-munkatársakkal kapcsolatban, pontosan azért, mert megfelelően széles körű. Az *Annales*-iskola ugyanis sohasem volt monolitikus és nem is valószínű, hogy azzá válik. Mindazonáltal, a történelmi vizsgálódás céljáról és gyakorlatáról széles körben elterjedt nézetek alapján helyénvalónak tűnik egy ún. *Annales*-iskolára, vagyis a történészek széles közösségére utalni, miközben tisztában kell lennünk azzal, hogy létrehozóinak kifejezetten nem az volt a szándéka, hogy a szigorúan meghatározott tudományos területek között korlátokat állítsanak fel. Bloch és Febvre, társaikkal és tanítványaikkal együtt, megújították a történelemkutatást- és írást; a történelem

tanulmányozásának Franciaországban új státuszt és öntudatot adtak: a történelmi vizsgálódás nomotetikus és hermeneutikus hagyományai közötti középmezőny elfoglalásával, az *Annales*-hívek az ötletes „huszárvagásokat” a legapróbb részletekre való odafigyeléssel kombinálták.¹⁵ Az *Annales*-iskolát azonban nem fogadták teljes lelkesedéssel: Mielőtt megkísérelnék az iskolát dicsérni, szükség van arra, hogy jellegzetességeit sokkal részletesebben tárgyaljuk.

Az *Annales*-iskola jellegzetességei

A pozitivisták történetírásra való reagálás gyanánt – mely úgy vélte, hogy a történelmi valóság „kemény tényeit” dokumentumok tartalmazzák, és azok saját magukért beszélnek, s éppen ezért nincs szükség a magyarázó elméletek közvetítésére, és hogy a történészeknek az a szerepük, hogy a dokumentumokat oly módon helyezték el, gyűjtsék össze, hasonlítsák össze és hitelesítsék, hogy a történelmet úgy lehessen megírni, ahogy az „valójában megtörtént” – Bloch és Febvre szándékosan a teljes történelem tanulmányozásán fáradoztak, vagyis olyan szintézisen, amely interdiszciplináris elemzéseken és a történelmi típusok, folyamatok és szerkezetek értelmezésén alapul, mind fogalomalkotási, mind pedig mesterségbeli (feldolgozási) szempontból. Ráadásul az *Annales* elsődleges célja az volt, hogy elősegítse a történészek közötti, és a történészek és más tudósok közötti vitákat, s hogy csökkentse a szakemberek elszigeteltségét.¹⁶ Azonban az a szemlélet, hogy a történelmet olyan tudománynak tekintették, amely az embernek a társadalomban elfoglalt helyét vizsgálja, lehetővé tette az *Annales* számára, hogy intellektuális hegemóniát gyakoroljon a többi társadalomtudomány fölött, mivel a történelem szintetizáló szerepe felsőbbrendűséget biztosít számára a többi elemző diszciplínával szemben. Meglepő módon még a földrajzzal szemben is igaznak bizonyult ez, annak ellenére, hogy a földrajz a történelem ismeretelméleti ikerpárja.

A Febvre és Bloch által kifejlesztett új történelem szorosan kapcsolódott Vidal de la Blache új geográfijához. Amint Burke rámutatott, a francia oktatásra jellemző hagyományos szoros kapcsolat a történelem és a földrajz között elősegíti annak a megértését, hogy Febvre és Bloch a geográfián keresztül fedezzék fel a társadalomtudományokat.¹⁷ A párizsi École Normale Supérieure diákjaiként az I. világháború előtt Febvre és Bloch – sokkal inkább a fenti sorrend szerint, mint egymással párhuzamosan – agrégé-ként (együttesen) fejezték be mind a földrajzi, mind pedig a történelmi tanulmányaikat, s eközben megismerkedtek a Sorbonne két tanárával, Paul Vidal de la Blache-sal és Lucien Gallois-val. Ez utóbbi Vidal de la Blache egyik első tanítványa volt, valamint 1894-től vele együtt az *Annales de géographie* társszerkesztője, továbbá 1908-ban a természetes régiókról és a regionális nomenklatúráról írott rendkívül hatásos könyv szerzője.¹⁸ Az *Annales*-ben kifejlesztett új történelem életerejét jelentős mértékben megszokozta a Vidal de la Blache és diszciplínái által felkínált földrajzi koncepciók megemésztése: a milieu (környezet) és mentalité (mentalitás) a société (társadalom), a genres de vie (életmód), a circulation (körforgás) és a civilisation (civilizáció) fogalmai, valamint a földrajzi elosztás, diffúzió, differenciálás és a személyiség (egyéniség) fogalmak jelentős mértékben áthatják az *Annales*-iskola követői művei-

inek jelentős részét.¹⁹ Febvre és Bloch egyaránt rendkívül nagy figyelmet szenteltek a földrajzi gondolkodásnak. Például Febvre táplálékot merített belőle a *La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire* című művéhez, amelyet a földrajztudósok Vidal de la Blache-nek a környezeti determinizmusról és történelemszerekről írott kritikája alátámasztásának tekintenek, amely megerősíti az emberi be nyomások értékelésének a szükségességét és fizikai erőforrásainak a használatát ahhoz, hogy történelmüket megfelelően el lehessen helyezni földrajzukban. Továbbá Bloch-nak a francia vidék történelméről írott tanulmánya rendkívül sok ötletet nyert a tájjal és a regionális sajátosságokkal foglalkozó földrajzi művekből.²⁰ Később Febvre egész nyíltan kifejtette annak az intellektuális tartozásnak a felismerését, ami a történelem részéről a földrajz felé állt fenn: „En fait, on pourrait dire que, dans une certaine mesure, c'est la géographie vidalienne qui a engendré l'histoire des *Annales* – l'histoire qui est la notre...”²¹ (Végül, azt lehetne mondani, hogy bizonyos mértékig a Vidal-féle geográfia az, amelyik létrehozta az *Annales* történelmét – a történelmet, ami a mienk.) A francia földrajzról írt rendkívül terjedelmes méltatásában Buttimer úgy érvelt, hogy Febvre a Vidal féle tradíciót hozzáférhetővé tette a történészek számára, míg Claval szerint Febvre-t az *Annales*-iskola egyik megalapítójának, valamint a Vidal-féle földrajz-koncepció késői-teoretikusának kell tekintenünk.²²

Közel 30 évig, az *Annales*, amelyet először Febvre és Bloch együttesen, később – Bloch halála után – Febvre egyedül szerkesztett, állandóan tartalmazott geográfusok által írt szemléket, földrajzi művekről és konferenciákról írt beszámolókat, valamint más földrajzi kutatási eredményekről írt jegyzeteket. A mintát az *Annales* legelső kötete szolgáltatta, amelyikben szerepeltek Albert Demangeon és Henri Baulig által írt kritikák, illetve recenziók, valamint Bloch és Febvre recenziói nemrégiben publikált földrajzi monográfiákról, továbbá a Nemzetközi Földrajzi Unió Falusi Településekkel Foglalkozó Bizottságával, valamint az 1928-ban Cambridge-ben tartott Nemzetközi Földrajzi Konferenciával kapcsolatos jegyzetek. Daniel Faucher-nek a Közép-Rajna-völgyről írt monográfiájának a recenziójában Bloch szemrehányást tesz a szerzőnek azért, mivel ragaszkodik ahhoz, hogy a földrajzosoknak sohasem szabad elfeledniük, hogy mindenekelőtt földrajzot, és nem történelmet kell írniuk. Bloch semmi értelmét nem látta a két diszciplína közötti efféle megkülönböztetésnek, mivel mindkettőnek az volt a célja, hogy az embernek a társadalomban elfoglalt helyéről szóló tudomány legyen.²³ Közel 20 évvel később az *Annales*-ben ugyanennek a véleménynek adott hangot Robert Mandrou Etienne Juillard-nak címzett dorgálása, mivel ez utóbbi felfedezte a földrajz és a történelem közötti korlátot, továbbá Clifford Darby megfedése azért, hogy a történelmi geográfia különböző kategóriái közé korlátokat emelt.²⁴ Ezek a szeparatista és megosztást kívánó törekvések ellentétesek voltak az *Annales*-iskola törekvéseivel. Mandrou azon meggyőződése, hogy a társadalomtörténet és a gazdaságföldrajz elválaszthatatlanok – vagy legalábbis azoknak kell lenniük – azt a jóváhagyást tükrözték, amelyet korábban Febvre Roger Dion-nak adott a történelmi geográfiának retrospektív gazdaságföldrajzként történő ünnepélyes bemutatásáért.²⁵ Lényegében három évtizedig, vagyis 1929-től 1957-ig, az *Annales* éves kötetei oldalszámának átlagosan 5–7%-át szentelték földrajzi recenzióknak, megjegyzéseknek és kommentároknak. 1957-től, amikor Braudel vette át a lap szerkesztését, a fenti arány gyorsan és jelentősen 1% alá csökkent. Braudel-nek a földrajzzal szemben fennálló szeretet-

-utalat viszonya rendkívül ravasz volt. Azon igény igenlő elfogadása, hogy a földrajzi művekbe történelmi tartalmat keverjen teljesen nyilvánvaló mind Braudel saját írásából (nevezetesen a 16. századi Mediterrán világ körképszerű rekonstrukciójából), mind pedig abból a hatalmi pozícióból eredő ragaszkodásából, hogy egyik végzett tanítványa, Emmanuel Le Roy Ladurie a Languedoc területén élő parasztságot a maguk megkülönböztető földrajzi környezetében vizsgálja.²⁶ Braudel számára a földrajztudomány sokkal több volt az egyszerű szintémél, a fizikai környezet terénél, amelyben a történelmi drámák játszódnak: a Földközi-tengerről írt tanulmánya a gyakorlatba ültette át azt a programot, amelyet Febvre tett közzé a földrajztudomány és a történelem folytonos összefonódása érdekében, amelyet a következők megismerése révén lehet biztosítani: a fizikai környezet változó ökológiai összetevői, a környezeti érzékelések és a természeti erőforrások (beleértve a teret és az időt) kulturális értékelése, továbbá a humán és nem humán erők szerepe a mindentől eltérő Mediterrán környezet kialakításában és megváltoztatásában. A Braudel által géohistoire-nak (geotörténelemnek) nevezett terminológiára és a regionális történelmi szintézisek megírására helyezett kettős hangsúly az *Annales*-iskola megkülönböztető jellegévé vált.²⁷ Olyannyira, hogy az iskolát a földrajztudomány megszállásával vádolták.²⁸ Braudelnek a földrajz iránti érzései garantáltan nem voltak elég melegek ahhoz, hogy egy sor geográfus művét publikálja. Nagyon kiritkus volt a hagyományos földrajzi monográfiák iránt azon az alapon, hogy túlságosan tömörek, túlságosan partikulárisak és túlságosan formálisak. Lepocskondiázta a francia regionális földrajztudósok akadémiai elszigeteltségét és azt, hogy megtagadták Vidal de la Blache elveit. A történelem és a társadalomtudományok szemrevételezésekor Braudel hangsúlyozta annak a szükségességét, hogy a társadalmi valóságot ahhoz a térhez, helyhez vagy időhöz kapcsoljuk, amelyben létezik, vagyis hogy földrajzi kontextusba helyezzük. Legnagyobb sajnálatára azonban „a földrajztudomány sajnos túl gyakran gondol saját magára mint független világra. Szüksége van valaki olyanra, mint Vidal de la Blache, aki ebből a célból az idő, a tér koncepcióit a hellyel és a társadalmi valósággal helyettesíti.” Braudel ezen túl úgy vélte, hogy a térbeli modelleket sokkal szélesebb körben kell ismerni és használni a történészeknek és a társadalomtudósoknak: „Igen gyakran gondoltam arra, hogy Franciaország egyik legfontosabb tőkéje a társadalomtudományok terén Vidal de la Blache iskolája. Szellemének, valamint tanításainak a megtagadását sohasem tudjuk majd jóvátenni. A maga részéről: minden társadalomtudomány teret kell hogy adjon az emberiség egyre erőteljesebb földrajzi felfogásának; Vidal de la Blache már 1903-ban könyörgött ezért.”²⁹

A földrajztudomány és a történettudomány elválaszthatatlansága, valamint regionális történelem formájában történő összefonódásuk az *Annales*-iskola alapvető tanítása, és közvetlenül tükrözi a teljes történelemben vetett hitét valamint azt, hogy az iskola a szintézist kutatta. A történelem tanulmányozásának ez a holisztikus koncepciója elkerülhetetlenül összekapcsolódott az interdiszciplináris megközelítés támogatásával, amely hamarosan túllépett a geográfiával való összejátszáson, s átalakult az akadémiai diszciplínák teljes spektrumával való együttműködéssé, melyek mindegyikét a történelem potenciális szolgálólányának tekintették.³⁰ Az *Annales* oldalai, valamint az *Annales*-követő történészek egyéb írásai a történelemnek a környezeti és társadalomtudományokkal, valamint a humán tudományokkal való többszörös keresztezésének termékei, vagyis olyan történelemszemlélet leszármazottai, amelyek elismeri, hogy nincs

határ közte és a többi diszciplína között. Az összehasonlító módszereknek az *Annales*-iskola kutatói által történő nyílt, határozott alkalmazása kiszélesítette és elmélyítette a történelmi kutatás problémáit, forrásait és technikáit.³¹ A totális történelem mindent felölelő természete egyszerűen azt jelentette, hogy semmilyen problémát, forrást vagy technikát sem lehet legitim módon kihagyni a végső szintézisből: amivel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy minden problémát, forrást és technikát minden egyes történelmi elemzésbe be kell venni illetve alkalmazni kell. Bár nem lehet letagadni az *Annales*-iskola sokféleségét, lehetetlen egynéhány mondatban pontosan jellemezni. Gazdagságáról talán bizonyos mértékig képet alkothatunk akkor, ha az *Annales* 1969–1974 közötti számaiból felsoroljuk a 10 legspeciálisabb témát. Ezek a következők voltak: biológiai- és demográfia-történet; történelem és urbanizáció; prozopográfia; történelem és struktúra; család és társadalom; nem-írott (régészeti szimbolikus, filmszerű, szóbeli) történelem; az Ancien Régime és a Francia forradalom újraértelmezése; környezeti történelem; szexualitás; eretnokség; vallástörténet. Az *Annales*-iskola számára a témák köre elméletileg korlátlan. A gyakorlatban azonban bizonyos témák és megközelítések nagyobb hangsúlyt kaptak, mint a többiek, s ezáltal az iskola meghatározó jellemvonásainak tartják őket.³² Ez lenne a helyzet például az *Annales*-követőknek a *mentalité* (avagy kollektív tudat) létrehozása, valamint az elmúlt társadalmak anyagi körülményeinek a rekonstruálása iránti érdeklődés; mely kiterjedt a társadalom minden csoportjára, s nem csak, s nem is elsősorban az elitre; továbbá azon kísérletük, hogy feltárják a jelentés, s ezáltal a megértés rétegeit a tények tudati és nem tudati kategóriái segítségével, mégpedig a rokon diszciplínák magyarázó elméleteinek az alkalmazása révén.

Ráadásul az *Annales* nyílt fórumként is szolgált, amelyen belül ötleteket lehetett cserélni, és azok értékeit meg lehetett határozni. A történészek közötti és a történészek és más tudósok közötti csatározásokat és vitákat Bloch és Febvre aktívan támogatták. Tették ezt oly mértékig, hogy a polémia öröme, a vita gyönyöre – nem a maga kedvéért, hanem a jobb történelmi megértésért – az *Annales*-iskola jellemzőjévé vált.³³ A történész dolga, a dolog természeténél fogva, soha sincs bevégezve, s ezért agyának mindig nyitva kell állnia az új kérdések és ötletek előtt: a történelemnek mint tudományos diszciplínának a létezése a történészek közötti konszenzustól függ, de a történelem tanulmányozása során elért haladás a hagyományos bölcsességek állandó megkérdőjelezését kívánja meg. A történelem ezen perspektívája, amelyet jogosan tekinthetünk az *Annales* fontos jellemvonásának, nagymértékben hozzájárult az iskola életképességéhez és reprodukálásához. Ugyanezt tették a jobb kutatási módszerek és irodalmibb stílus megvalósítására irányuló önkritikus kísérletek; a történelmi jellemzés problémájának megoldására irányuló kutatás.³⁴ Bár Bloch és Febvre kijelentették, hogy az *Annales* megalapításával a céljukat elsősorban példák és a gyakorlat, nem pedig a módszertani viták és az elméleti diskurzusok segítségével kívánták elérni, az általuk és követőik által kiváltott rengeteg vita meglapító módon nemcsak speciális, hanem általános történelmi problémákhoz kapcsolódott.³⁵

Az Annales iskola kritikája

Az *Annales*-iskola értékelése minden valószínűség szerint annyiféle volt, ahányféle csak lehetett, a forró lelkesedéstől a hideg elutasításig. Pontosabban az egyéneknek az iskola egészére, illetve bizonyos munkáikra vagy követőikre való reagálása a csodálat és a tartózkodás keveréke volt. Mindezt jól illusztrálja az az ambivalencia, amit Richard Cobb fejezett ki, aki szerint az *Annales*-iskola produkálta „a legkiválóbb és legostobább történelmi írásokat”, és amit Olwen Hufton véleménye mutatott, akinek az iskola eredményei iránti csodálatát ugyanakkor intenzív irritáció is áthatotta az iskola irodalmi stílusa és elméleti öntudata iránt. Cobb és Hufton egyaránt felismerték a kutatás és kísérletezés fontosságát, melyek az *Annales*-iskolához kapcsolódtak: Cobb szerint az iskola munkásságát olyan mértékben jellemezte az újdonságok mindent felülmúló kutatása, hogy az eredmények igen gyakran vulgárisak és kérkedőek voltak, míg Hufton elfogadta, hogy a kockázatvállalás az *Annales* hitvallásának része, mely olyan elmeállapotot tükrözött, amely nyitott minden új kérdés és potenciálisan kiaknázatlan technika iránt, amelyik képes új megvilágításba helyezni az embert és a környezetét.”³⁶ Függetlenül attól, hogy az ember az *Annales* elmúlt 50 esztendejére csodálattal vagy dühvel, vagy egyszerűen – s talán sokkal becsületesebben – közönyvel tekint vissza, tény marad az, hogy jelentősége túlmegy a francia történetírás korlátozott tartományán, mind a diszciplínák rokonítása (különösen a Franciaországban gyakorolt módon) és a történelmi vizsgálatok elvégzése terén.³⁷ Közreműködését széles körben elismerték, modelljét széles körben alkalmazták, bár nem fogadták mindenütt lelkesedéssel.

Az *Annales* ellen felhozott egyik komoly vád az volt, hogy pluralista, hovatovább imperialista megközelítése túlságosan széles körű ahhoz, hogy tiszta, illetve határozott útmutatást adjon, hogy az iskola csak perifériákból áll és nincs magja, s hogy fő művei közül néhány a gyakorlatban nem működik olyan történettudományi modellként, amellyel versenyezni lehetne.³⁸ Braudel-nek a 16. századi Földközi-tenger világról írt tanulmánya jó példa erre, mivel azt a strukturalista és ökológiai történetírás klasszikus műveként tartják számon, amelyik jó példáját adja a szerkezettel, a metodológiával és a retorikus előadásmóddal való törődésnek. A Kinsler által nemrégiben Braudel munkásságáról írt részletes kritikája elismeri, hogy a „*La Méditerranée* mestermű, de csak olyan szempontból, hogy ötleteket, nem pedig információkat adott a többi történésznek, mivel a tanulmány széles értelemben nem paradigma és nem is példaadó mű. Irodalmilag sem utánozta senki, mivel az *Annales*-féle történetírásnak inkább csak a képmását, nem pedig módszerét mutatja be.”³⁹ Ezek az *Annales*-művek csupán arra ösztönözték a többiek azon kísérleteit, hogy új és ellenállhatatlan, széles körű vízióit adják a múltnak; olyan eredeti és meggyőző regionális történelmi elemzést, mint amilyenek Pierre Boubert: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730* (Beavais és a Beauvais-iak 1600-tól 1730-ig) és *Le Roy Ladurie: Les Paysans de Languedoc* (Languedoc-i parasztok) című tanulmánya.⁴⁰

Bár az *Annales* követőket bizonyos múltbeli emberek, helyek és időszakok érdeklik, a teljes történelem megírása a gyakorlatban magába foglalja mind az általánosságot, mind pedig a különössel való törődést. Amint már említettük, az *Annales* az „eseményközpontúság bűne” elnevezéssel fémjelzett jelenségre való reagálásként jött

létre, amely tulajdonképpen egy átfogó, események által dominált (és lényegében politikai) történelem. Az *Annales*-iskola azonban törekedett arra, hogy elfoglalja a történelem strukturalista és a történelem eseményközpontú megközelítése közötti területet oly módon, hogy különös hangsúlyt helyez az események egyediségére, s ragaszkodik a törvények egyetemességéhez.⁴¹ Ez vezetett ahhoz, hogy az *Annales*-iskola nyitottá lett azzal a kritikával szemben, miszerint a történettudománynak, a társadalmi és gazdasági változásoknak az összefüggő elméletét nemcsak hogy nem fejlesztette ki, de nem is alkalmazta.⁴² Ez a vád helytelen, mivel figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az *Annales*-követők, amint azt Iggers kiemelte, alapvetően olyan történészek, akiknek az a fő céljuk, hogy megpróbálják megérteni a specifikus történelmi helyzeteket, nem pedig az, hogy általános történelmi elméleteket gyártsanak.⁴³ Az *Annales*-követők számára ugyanis a múlt megértését nagymértékben elősegíti az, ha nemcsak a pusztán történelmi „tényeket és jelenségeket” tárják fel és magyarázzák meg, hanem az általuk kialakított típusokat, és az őket alátámasztó folyamatokat is (beleértve a szükségszerűeket és véletleneket, a szándékosakat és a nem szándékosakat egyaránt). Bár Febvre és Bloch szükségszerűek voltak a módszertani vitákkal kapcsolatban, az *Annales* az interdiszciplináris módszertani viták nemzetközi fórumává vált, és Braudel volt az, aki a történelmi magyarázat legvilágosabb modelljét mutatta be az időtartamnak rövidtávú eseményekre (événements), középtávú és hosszútávú típusokra és szerkezetekre (conjunctures et structures) történő hármasság tagolása révén.⁴⁴ A különböző időskálán működő folyamatok fenti azonosítása természetesen bizonyos fokig emlékeztet – és logikus módon kapcsolódnia is kell – a különböző térbeli skálán működő folyamatok a földrajztudósok általi feltárására. Bár nem ér fel egy történelmi elmélettel, és bár nem biztosít nélkülözhetetlen modellt, Braudel általános elképzelései az időről és a térről, az időtartamról és a helyről egyaránt átitatták és jobbá tették az *Annales*-iskola műveinek java részét.

Az *Annales*-iskola történelmi megközelítése sok szempontból kompatibilis a Marx által alkalmazottal.⁴⁵ Amint Birnbaum rámutatott, mind a két iskola osztotta azt a nézetet, hogy a történelmet a maga teljességében kell megírni, melynek több szintje van, s amelyek közül nem mindegyiket lehet azonnal elemezni, továbbá mind a két iskola rendkívül mélyről fakadó érdeklődést tanúsít a hosszútávú történelmi fejlemények tanulmányozása iránt, annak ellenére, hogy az *Annales*-követők hangsúlyozzák a diszkontinuitásokat és a katasztrófális változásokat.⁴⁶ A gyakorlatban az *Annales*-követők és a marxista történészek közötti kapcsolat McLennan véleménye szerint igen vegyes volt, vagyis gyakran viharos, és néha zavaros jelleget öltött. Például, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet iránti kölcsönös érdeklődésükkel kapcsolatban igen fontos megjegyezni, hogy az *Annales*-iskola és a marxisták között ez esetben nem volt valami gyümölcsöző a párbeszéd. McLennan úgy véli, hogy „Braudel gyakran használ olyan koncepciókat, amelyek megegyeznek az általános marxista perspektívával. Azokban az esetekben viszont, ahol a kapitalizmusról alkotott saját jellegzetes megfogalmazásai érvényesek, a marxisták sokat tanulhatnak tőle. Ezért nem képzelés az, ha egyfajta affinitást tételezünk fel Braudel és a történelmi materializmus között.”⁴⁷ Úgyis lehetne érvelni, hogy az *Annales*-iskola nem volt annyira nyitott a marxista történészek és teoretikusok ötletei és művei iránt, mint amennyire lehetett volna.⁴⁸ Az *Annales*-iskola és a marxista gondolkodás közötti kapcsolatokat Michel

Foucault tárja fel. Mivel Foucault határozottan meg van győződve arról, hogy napjainkban nem lehet történelmet írni anélkül, hogy a marxizmushoz közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó koncepciók egész sorát fel ne használnánk, a szerző felhasználja és kiterjeszti az *Annales*-követők és marxisták azon ideáit, amelyek a történelmi átalakulások jellegével kapcsolatosak, s épít a „totális történelemre”, amelyet ő „általános történelemnek” nevez, melyben a történelmi kutatás által megkövetelt kucsfogalmak már nem azonosak a tudattal és a folytonossággal, sem pedig a jellel és a struktúrával, hanem csak a materiálisan megalapozott, nem folytonos és előre nem jelezhető sorozatoknak tekinthető eseményekkel.⁴⁹

Ha némileg jogosan is lehet az *Annales*-követőket azzal vádolni, hogy nem vették elég komolyan Marx műveit, akkor a többi tudóst – brit történészeket és francia földrajztudósokat – még több joggal lehet azzal vádolni, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyták az *Annales*-iskola munkásságát. Peter Burke rámutatott, hogy sok időnek kellett ahhoz eltelnie, amíg az *Annales*-iskolára felfigyeltek a brit történészek: a csendet egy 1950-es meglehetősen negatív, valamint az 1960-as évek közepén, illetve végén egy jóval pozitívabb válasz törte meg, bár az *Annales*-iskola művei még az 1970-es években sem részesültek egyöntetűen üdvözlő szavakban a brit történészek részéről. Burke úgy véli, hogy az angol marxista történészek hamarabb üdvözölték az *Annales* újfajta módszereit és megközelítését, mint nem-marxista kollégáik legtöbbször.⁵⁰ Gareth Stedman Jones egyike volt az *Annales* elszánt támogatóinak, s ő úgy vélte, hogy ez az iskola „talán a modern történészek legsikeresebb forradalmi csoportosulása.” Stedman Jones azonban úgy vélte, hogy a Franciaországban kibontakozó újfajta történelemírást eliszapítja az angol történelmi klíma, s hogy az *Annales* iskola hatása végül is a Cambridge-i történelmi-demográfiai iskola közvetítésével, csak esetenként paródia formájában jutott el Nagy-Britanniába: „ami ma Franciaországban ... sarokkővé képezi a történelmi értelmezés kísérletének, Angliában igen gyorsan a történelmi specializáció egy újabb formájává válik.” Az *Annales*-iskolának a brit történészek által történő elhanyagolásánál sokkal meglepőbb az a gyér figyelem, amit a francia általános és történelmi-földrajzosok közül elsősorban a gazdaságföldrajzosok szentelnek ennek a körnek.⁵¹

Történelem és a földrajztudósok

A francia geográfusoknak a történelem iránt tanúsított érdeklődéséből két elem érdemel figyelmet: az első a történelemnek az elsősorban a jelenre, nem pedig a múltra irányuló földrajz szolgálatába való állítása, a második pedig a geográfusok vonakodása, hogy a történelem és a földrajz kapcsolatáról vitatkozzanak. Kétségtelenül az a helyzet, ahogy Claval megfigyelte, hogy a francia geográfusok által létrehozott művek némelyike megközelítésében történelmi volt.⁵² Már a kezdetektől fogva az volt a regionális monográfiák célja, hogy a történelmi fejlődés segítségével megmagyarázzák egy hely jelenlegi geográfiáját. A történelem olyan földrajz szolgálójának a szerepét játszotta, amely földrajz oly módon különböztette meg magát a történelemtől, hogy határozottan a jelenre, s nem pedig a múltra koncentrált. Ezt a szemléletet Dion is magáévá tette, aki mindenkinél jobban felelőssé tehető azért, hogy Franciaországban a történelmi geográfia egyfajta identitást, egyfajta függetlenséget kapott mind a törté-

tételemtől, mind pedig a földrajztól.⁵³ Ennek ellenére amikor Dion ünnepélyesen elfoglalta helyét a Collège de France földrajz tanszékén 1948 decemberében, a la géographie humaine retrospective (retrospektív humán geográfia) témakörében adott elő, azzal érvelve, hogy a jelenlegi kulturális tájat múltjuk történelmi visszatükröződéseként kell értelmezni, valamint 'la géographie humaine de la France est nécessairement une géographie historique' (a francia humán geográfia szükségszerűen történelmi földrajz), s ezt a nézetet később Darby is hangoztatta híressé vált állításában, miszerint „minden földrajztudomány történelmi geográfia.”⁵⁴ Ehhez hasonlóan – közel 10 évvel később – Dion egy általános tanulmányában úgy érvelt, hogy a történelmi geográfia (la géographie historique) lényegében retrospektív gazdaságföldrajz, és sokkal inkább tekinthető geográfiának, mint történelemnek, mivel elsősorban a jelenlegi helyszín megmagyarázásával törődik: „Mais, et c'est en quoi la géographie historique ainsi est vraiment géographie, elle ne s'intéresse à l'activité des hommes d'autrefois que dans la mesure ou les effets en sont sinon matériellement perceptibles dans la géographie humaine actuelle de notre pays, du moins indispensables à l'intelligence de celle-ci ... son objet est d'expliquer les choses en retraçant leur genèse.”⁵⁵ (De, és ez az, amiért a történelmi földrajz valóban földrajz, hogy csak oly módon és akkor érdeklí a régi emberek tevékenysége, amennyire és amilyen mértékig azok országunk jelenlegi humán geográfiájában materialisan érzékelhetők, legalábbis elkerülhetetlen ennek értelmezése ... ennek a tárgya az, hogy megmagyarázza a dolgokat, rávilágítson keletkezésükre.”) Dion ezen két metodológiai állítása a francia történelmi geográfiának logikus, de korlátozott teret biztosított. A történelmi geográfiát ők is szorosan összekapcsolták a jelenlegi gazdaságföldrajzzal, amely ezt háttérbe szorította, amikor az utóbbi (a II. világháború utáni évtizedekben) a tervezés és az alkalmazott földrajztudomány, vagyis a géographie humaine prospective felé fordult. A gyakorlatban azonban még maga Dion is egyre hosszabb időszakokra elmenekült abból az epiztemológiai börtönből, amelyet ő maga hozott létre: saját kutatásai és tanításai kétségtelen érdeklődést keltettek a múltbeli geográfiai problémák iránt, de tették ezt elsősorban a saját kedvükért, s nem azért, hogy megvilágítsák a jelent.⁵⁶ Sajnálatos módon, Dion-nak a történelmi geográfiáról egyre inkább elterjedő nézete formálisan nem került olyan részletes kifejtésre, amely lehetővé tenné azt, hogy szélesebb körben elterjedjen, és hogy irányvonalat szabjon a témának. A földrajztudományon belül Dion egyre inkább elszigetelődött, s egyre inkább történésznek tartották.⁵⁷

Azon szubsztanciális tudományok szűkössége, amelyek kizárólag Franciaország (vagy pedig Franciaország egy területe) történelmi geográfiájával foglalkoznak párhuzamba állítható a francia történelmi geográfián belüli rendkívül korlátozott mennyiségű módszertani vitával, Dion-nak a témáról alkotott azon felfogásának általános elfogadásával, retrospektív gazdaságföldrajz, továbbá a nyílt és megfontolt kritika hiányával. Csak néhány olyan tanulmányt lehet találni, amelyek a francia történelmi geográfia bizonyos szektorain belül elért fejlődéssel foglalkoznak.⁵⁸ Ehhez hasonlóan a Dion által már említett kettőn kívül csak igen csekély számú összegzés található a francia történelmi geográfia céljáról és gyakorlatáról. Maximilien Sorre, aki kutatta a történelmi magyarázat szerepét a gazdaságföldrajzban, bemutatta és ugyanakkor dicsérte Braudel-t azért, hogy a történelmet a geográfiák egymásutániságának fogja fel, és hogy könyörgött a történelem és a geográfia közötti, „kölcönös nyereségre irányu-

ló igazi együttműködésért”, miközben az egyes diszciplínák sajátos tudata is megőződik.⁵⁹ Juillard-nak a történelem és a földrajz kapcsolatára vonatkozó megfigyelései közvetlenül a Darby-val a University of College-on az 1950-es években fennálló kapcsolatából erednek, amikor Darby rendszerezte a történeti geográfiára irányuló módszertani megközelítéseket.⁶⁰ Juillard a francia hallgatóság egy részének bemutatta Darby-nak a történeti geográfiáról készített négyoldalú osztályozását (földrajz a történelem mögött, a múltbeli földrajztudományok, változó földrajztudományok, múlt a jelenben): hasznosan vette számba Darby ötleteit, s cserébe francia földrajztudósok munkáihoz kapcsolta azokat, de kimunkálásukról vagy létezésükről igen keveset mondott. Hozzá hasonlóan De Planhol-nak a francia történeti geográfiáról készített összegzése hasonló metodológiai struktúrára belül készült el, annak ellenére, hogy Dion specifikus munkásságát szükségesnek látszott külön tárgyalni. Ez a ténykedés viszont azt sugallhatta, hogy Darby munkássága nem biztosított olyan keretet, amelyen belül értékelni lehetne a francia történeti geográfiát. Minden valószínűség szerint helytelen volt Dion munkásságát egyfajta függeléknek tekinteni a francia történeti geográfia kritikájához, miközben úgy érvel, hogy ő volt az egyetlen olyan francia földrajztudós, aki hűséggel ölelte át a történeti geográfiát, s minden munkája középpontjába egyfajta történeti perspektívát helyezett.⁶¹ Lehetséges, hogy a francia történeti geográfia elszigetelődésére az is igen jellemző, hogy De Planhol kritikája nem látszott tudomást venni a Higouet, középkori történész által a történeti geográfia terén készített részleges, de provokatív tanulmányról.⁶² Ha mind De Planhol, mind pedig a jelenlegi cikk szerzője⁶³ alaptalanul voltak pesszimisták a francia történeti geográfia körülményeit illetően, akkor az következhet Mollat-nak és Pinchemelnek a francia geográfia és történelem közötti összeütközés lelkes értékeléséből: ez a lelkesedés azonban részben abból fakadt, hogy tanulmányuk az 1972-es montreali Nemzetközi Földrajzi Kongresszusra készített hivatalos jelentés volt a francia földrajzról.⁶⁴ Legalább annyi azonban talán történt, hogy végre elkezdődött a francia történeti geográfia régen esedékes újraértékelése, amely azért szükséges, hogy megóvjuk a maradék-tudománnyá válástól: mivel Boyer nemrégiben vizsgálta meg a körülményeit és úgy vélte, hogy sokkal közvetlenebb kapcsolatba kell hozni a brit és észak-amerikai történeti geográfia gyakorlatával és fejlődésével, valamint a jelenlegi gazdaságföldrajz általános fejlődési eredményeivel.⁶⁵ Az utóbbi egy évtized a francia történeti geográfusok növekvő öntudatának és a közöttük kialakuló bizalom erősödésének volt a szemtanúja, s Clout nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy „több mint elegendő bizonyíték van francia kollégáink vitalitására, valamint azon megközelítéseik sokféleségére és keménységére, amelyek a kulturális táj fejlődésének a megértésére irányulnak.”⁶⁶ Ráadásul – és hosszú távon talán sokkal alapvetőbb fontossággal, mint az empirikus fronton szerzett megújuló eredmények – rá lehet mutatni egy elméleti szembetűnőség kitárulkozására, a gazdaságföldrajzon belüli „kritikai paradigmára” vonatkozó javaslatra, amely a gazdaságföldrajzon belül nem csak a történeti perspektíva alkalmazását kívánja meg, hanem „a geotörténeti realitás egy modelljének” a létrehozását is.⁶⁷ Úgy tűnik, hogy elkezdődött a régen várt párbeszéd. A jövő megemlékezések szerint az *Annales*-iskola erőssége alapvetően abban rejlik, hogy állandóan kérdéseket tesz fel, hogy elkötelezett a combats et débats mellett, s hogy a történelmet vizsgálat és kutatás gyanánt irányította.

Pragmatikus történeti geográfia

A metodológiai kérdés – mely megfontolt kritika – fontos szerepet kezdett játszani a történeti geográfia gyakorlatában. Bár a történeti geográfusoknak csak egy elenyésző kisebbsége vesz részt a metodológiai vitákban, s azok közül is egynéhány nyíltan bevallja az iránta érzett utálatát, a legtöbben mégis nyíltan elismerik a funkcióját, míg burkoltan szinte mindnyájukra hat. Az elmúlt 20 év szemtanúja volt a történeti geográfia metodológiájáról folyó jelentős vitának.⁶⁸ Erről a témáról számtalan cikk jelent meg azóta, hogy a Darby két évtizeddel ezelőtt definiálta a diszciplína szándékait.⁶⁹ Bizonyos fokig a jelenlegi erőssége, amire Paul Claval „la puissante école de géographie historique britannique” (a hatalmas brit történeti geográfiai iskola)-ként utal történeti geográfia metodológiai kutatásainak biztos alapjain nyugszik, melyet Darby négy olyan tanulmánya alapozott meg, amelyek együttesen a történeti geográfiai módszer kutatását alkotják.⁷⁰ Nemrégiben Darby úgy elmélkedett, hogy az 1920-as és 1930-as évek elején ő segítette elő a történeti geográfiának mint önálló tudattal rendelkező diszciplínának a felemelkedését, de ebben segítette őt egy olyan kis csoport, amelyik „a hithez újonnan csatlakozók dogmatikus buzgóságával” dolgozott, de akik „nem elégedtek meg a hit prédikálásával anélkül, hogy megkísérelnék a jó munkát.”⁷¹ Prófécia és gyakorlat, retorika és realitás a történeti geográfia ikerpilléreként jöttek létre, és az angol történeti geográfia új megközelítésében öltöttek testet, amelyet szándékosan az angol geográfiának a múlt bizonyos időszakaikra jellemző keresztmetszeti rekonstrukciója sorozataként szerveztek meg.⁷²

Ennek a kutatásnak két, egymással szoros kapcsolatban álló gondja volt: az első a kutatási eredmények *megszervezésének* a módjai, a második a történeti geográfia *megírásának* a problémái. A történelem és a földrajz kapcsolatáról írott egyik tanulmányában Darby értékelte a keresztmetszeti megközelítés előnyeit és hátrányait, és összevetette azokat a változó geográfiák elbeszélő számvetésével.⁷³ Ugyanakkor a történelem és a történeti geográfia közötti korlátok megszüntetése igen nehéznek látszott, egyrészt azért, mert a jelenlegi geográfia nem más, mint egy olyan vékony réteg, amely folyamatosan történelemmé válik, másrészt azért, mert a különböző régiók jellemzői nemcsak az időbeli fizikai, hanem emberi tényezőknek is a termékei.⁷⁴ Éppen ezért jelentős hangsúlyt helyeztek a táj változásaival kapcsolatos (mint pl. az erdők kijirtása, a lápok lecsapolása, a sztyeppék termővé tétele, a kertek megtervezése, az ipar és a városok növekedése) „vertikális témák” kidolgozására, amelyben az ember a történeti idők tájképi változásainak a fő eszköze.⁷⁵ Amíg Darby célja az volt, hogy különbséget tegyen a földrajz és a történelem között, teljes mértékben tudatában volt annak, hogy „ezeket a korlátokat nem szépen hangzó metodológiai érvekkel vagy szavakkal és definíciókkal való zsonglörködéssel kell meghatározni. A korlátokat a legjobban az általunk feltámi kívánt speciális problémák természete, illetve az általunk jellemezni kívánt speciális táj jellege tudja a legjobban elhelyezni.”⁷⁶ Bár lehetséges olyan *általános* módszertan megtervezése, amelyik szakadatlanul beilleszti a „vertikális” elbeszéléseket a „horizontális” keresztmetszetek közé, a speciális keresztmetszetek időpontjainak a kiválasztását „a fejlődő táj haladásának, és a rendelkezésre álló források természetének

kell kijelölnie.”⁷⁷ Anglia történeti geográfiájáról írott új felfogású munkája kompromisszum volt az elméletileg kívánatos és a pragmatikusan lehetséges között.⁷⁸

A problémákkal és a forrásokkal való tusa juttatta Darby-t arra a következtetésre, hogy „a történeti geográfia írása során nem létezik siker, csak a sikertelenségek különböző fokozata.”⁷⁹ Erős irodalmi hajlama következtében állandó érdeklődést mutatott az írás technikai aspektusai iránt, és néhányat közülük részletesen is megvizsgált a geográfiai jellemzés problematikájáról írt tanulmányában. Elsősorban azzal foglalkozott, hogy fontolóra vegyen néhány olyan lehetséges megoldást, amely választ adna Whittlesey-nek az „olyan megcáfolhatatlan földrajz írásával kapcsolatos tanácsalanságára, amely magába foglalja azon események láncolatát is, amelyek a jelenlegi geográfiának teljes mértékben meg kell érteni.”⁸⁰ Darby legalább kilenc lehetséges megoldást talált – az egymást követő birtokbavétel módszere, az ajánló, illetve bevezető elbeszélés módszere, a zárójelbe tétel módszere, a lábjegyzet-írás módszere, a retrospektív keresztmetszet módszere, és a jelen idő módszere – míg ezzel párhuzamosan azt is felfedezte, hogy „ezen módszerek variánsai és kombinációi kihívást jelentettek az irodalmi képességek és a leleményesség számára.”⁸¹ Nagyobb vásznon és vastagabb ecsettel Darby a történeti geográfia négy módszertani arculatát festette meg: a múlt geográfiája, változó tájak, a múlt a jelenben, és geográfiatörténet.⁸² Darby a történeti geográfia egyik módszere utáni kutatása során egy sor problémát, forrásokat, megközelítéseket és technikákat fedezett fel. Legfontosabb találmánya egy kísérleti és pragmatikus tudományos munka volt, melynek a korlátaival maga Darby is tisztában volt. Például: beismerte, hogy Whittlesey „kérdéseinek az implikációi azonnal bevonnak bennünket a geográfiának mint akadémiai diszciplínának a természetéről folytatott filozófiai vitába. Nem bocsátkozom bele részletesen ezekben a magasröptű gondolatokba. Sokkal alacsonyabb szinten kívánom megválaszolni a kérdést azáltal, hogy megnézem, mi is történt a gyakorlatban.”⁸³ A Darby-féle hagyomány ezen metodológiai elemére alapozva az 1960-as évek közepe óta néhány történeti geográfus kiterjesztette kutatásait a pragmatizmuson túlra is, egészen a filozófia birodalmába.

Problemátikus történeti geográfia

A forrásokon alapuló empiricizmuson és módszertani pragmatizmuson alapuló történeti geográfia igazhitűségét az 1960-as évek közepe óta egyre inkább megkérdőjelezték azon követői, akik az aktuális gazdaságföldrajz és a társadalomtörténet, valamint általában a társadalomtudományok fényében hajlandók voltak kivallatni.⁸⁴ Természetesen azoknak az új forrásoknak és technikáknak keresése, amelyeknek a segítségével szembe lehetne nézni a régi problémákkal, tovább folytatódott, de ezzel párhuzamosan kialakult a történeti geográfia új problematikái iránti igény is. Tovább folytatódott a vita a magyarázatnak és a megértésnek, a pozitívizmusnak és a fenomenológiának, a materializmusnak és idealizmusnak a történeti geográfián belüli szerepéről, amely ahhoz a lehetséges – talán korarérett – javaslatához vezetett, hogy az alapok esetleg egy új történeti geográfia létrehozása érdekében lettek lefektetve.⁸⁵ Ezt a vitát már máshol összegezték, és semmi szükség sincs arra, hogy itt elismételjük. Ehelyett a vita azon aspektusaira szeretnék koncentrálni, amelyek a legfontosabbaknak tűnnek, azokra, amelyek megkívánják, hogy újfajta hangsúlyt helyezünk az em-

berre, mint a tájképi változások egyik hajtóerejére, valamint az ötletekre és mester-ségesen előidézett változásokra, továbbá attitűdökre és cselekedetekre egyaránt. Akár Collingwood-féle idealizmus, akár pedig marxi humanizmus formájában történt, de a történeti geográfia problematikájának keresése az emberekre, s legalább annyira az idő-tartamra és a helyre helyezte a hangsúlyt; vagyis sokkal inkább az idő és a tér *társadalmi szervezetére*, mint a társadalom *időbeli és térbeli szervezetére*. Bár a pozitívizmus idealista alternatívája kezdetben elismeri, később, sajnos mégis figyelmen kívül hagyja a szereplőnek műltről alkotott nézete rekonstruálásának illetve a megfigyelő nézete megkonstruálásának a kettős problematikáját. Külön-külön a fenti két kérdezői módszer mindegyike filozófiai értelemben legitimnek tekinthető, de sokkal gyümölcsözőbb lehet, ha egy szélesebb marxista humán megközelítésbe ágyazzuk be, olyanba, amelyik felismeri az emberi tevékenység és a társadalmi struktúra közötti kölcsönös kapcsolatot, feltételezve a történeti geográfusoknak a Gregory által „a térképek és modellek igazi humanizálásának” nevezett szándékát.⁸⁶

A geográfiával, mint pusztán csak pozitívista térbeli tudománnyal szembeni néhány igen korai reakció az állatvilágnak az emberi tavaszt köszöntő üdvívalgásához volt hasonló a történeti geográfia terén. Hepple véleménye szerint: míg a történeti geográfusoknak egyrészt bátorítaniuk kellene a földrajzi modelleknek a múltba való kiterjesztését és a térbeli változások modelljét kellene felépíteniük, másrészt ki kellene fejleszteniük az ismeretelméleti spektrum „történelmi nyelvezeti csapatát.” Harris szerint a történeti geográfia sokkal gondosabban foglalkozott a regionális szintézissel, mint a térbeli elemzéssel, és Clark figyelmeztetett arra, hogy „a történeti geográfusok számára napjainkban a legkritikusabb probléma a regionális tanulmányok helye.”⁸⁷ Clark és Harris is hangsúlyozta a történeti geográfia humán jellegét, de tették ezt anélkül, hogy az esetük igazolásához szükséges logikailag meggyőző érvekkel szolgáltak volna.⁸⁸ Ezt a Gregory által létrehozott tanulmány-négyes adta meg. A pozitívizmus és a fenomenológia tantételeinek az elutasítása arra készítette Gregory-t, hogy feltárja azokat a lehetséges ösvényeket, amelyek a strukturális történeti geográfiához vezetnek, és hogy úgy vélje: a „valóban strukturális társadalomtudománynak a viták nyílt problémafelvetésén kell alapulnia, olyanon, amelyik sem a múltbeli, sem pedig a jelenbeli életvilág szerkezetét és ábrázolását nem veszi készpénznek, de amelyik olyan társadalmi gyakorlatokkal kapcsolja őket össze, amelyeknek a szerkezete és ritmusa feltárja és megreformálja alkotó társadalmi szerkezetüket.”⁸⁹ Érvéle ahhoz a következtetéshez vezetett, „hogy a struktúrákról nem lehet általános elméletet alkotni; vitáinknak a szituációk meghatározásán belül kell maradniuk ... éppen ezért rendkívül fontosnak látszik az, hogy felhagyjunk a térbeli szerkezet valamiféle elméletének a kutatásával, és ehelyett azt vegyük fontolóra, hogy léteznek-e olyan általános térbeli koncepciók, amelyek segítenek bennünket egy specifikus térbeli szerkezet azonosításában, és amelyek feltárhatják a benne zajló átalakulásokat.”⁹⁰ Ez a következő határozott kijelentéshez vezetett: a térbeli struktúrák bennfoglaltatnak a társadalmi struktúrákban, és mindegyiket a másikkal kell elméletbe foglalni. Ennek eredménye egy kettőzött humán geográfia: humán abban az értelemben, hogy felismeri koncepcióinak specifikusan ember által létrehozott voltát, amely koncepciók a társadalmi formációkban gyökereznek és megkövetelik az állandó vizsgálódást és kritikát; és humán abban az értelemben is, hogy visszahelyezi az emberi lényeket a saját világukba és lehetővé teszi

számukra, hogy részt vegyenek saját humán geográfiájuk közös átalakításában.⁹¹

A fenti érvelés kiterjesztésével Gregory azt javasolta, hogy a humán tradíciónak a geográfián belüli újjászületése Vidal de la Blache humán geográfiájából kapta a lendületét, és a két elmélet közötti kapcsolat vizsgálata révén bemutatta, hogy mindkettő foglalkozik a humán tevékenységnek a gyakorlati élet lényegi „kötöttségén” belüli eredményességével; a marxizmusból egy sor párhuzamos eredményt vett példaként annak bizonyítására, hogy a tevékenység és a szerkezet közötti kapcsolatok tudományos magyarázatát a struktúralódásról alkotott elmélet fejlődésén keresztül is el lehet érni, de szerinte ez viszonzásul a determináció olyan koncepcióját kívánja meg, amely képes a „gazdaságnak” és a „kultúrának” egyetlen koncepciórendszeren belüli egyesítésére, amely Gregory véleménye szerint a humán geográfia tradicionális materializmusához való kritikai visszatérés megjövendőlése.⁹² Ezeket az elméleteket továbbfejlesztették az akciónak és a struktúrának a történeti geográfiában játszott szerepéről írt tanulmányban, amely a problémát olyan igényként határozza meg, amelyik nem csak a történelmi szereplők szándékainak a meghatározására irányul, hanem azoknak a nem szándékos következményeknek a figyelembevételére is, amelyek abból a tényből következnek, hogy az ilyen cselekedetek egy struktúrán belül mennek végbe. Gregory két megoldást javasol: az első a Darby-féle hagyományok erőteljes visszhangját hordozza magában, az irodalmi stílussal való törődés reneszánszát tartalmazza az elbeszélő stílus újjáéledésével annak érdekében, hogy meg lehessen ragadni „az esetlegesség és determináció érzéki kavargását”, míg a második, amelyik erőteljesen a kritikai társadalomtudományok legutóbbi művein alapul, a struktúralódás formális elméletét alkalmazza. A történeti geográfiában szükség van mind az esztétikai forma, mind pedig az elbeszélők elméleti státuszának a továbbfejlesztésére.⁹³

A fenti általános elképzelések némelyikének a specifikus következtetéseit Billinge követte. A behaviorizmusban és az idealizmusban elhelyezkedő történetföldrajzi tanulmányok filozófiai naivitásának a feltárásával arra a következtetésre jutott, hogy ha történeti geográfusokként olyan tárgyak együttesét, közösségeket vagy társadalmi szerkezeteket kívánunk tanulmányozni, amely részben megfigyelhető, részben rejtett, részben pedig gyakorlati tapasztalaton alapuló attribútumokkal rendelkeznek, akkor sokkal inkább a strukturalizmusra, mint a fenomenológiára kell hivatkoznunk.⁹⁴ Ennek a gyakorlati következményeit vette fontolóra a múltbeli társadalmak rekonstruálásának a problémáiról írott tanulmányában. Billinge igen kritikus azokkal a várostörténeti geográfiai tanulmányokkal kapcsolatban, amelyek a lakóhely meghatározásával és az ehhez hasonló olyan térbeli típusokkal foglalkoznak elsődlegesen, amelyeket a társadalmi (és hallgatólagosan osztály) szegregáció evidenciáiként kezelnek, elsősorban azért, mert a „probléma szintjére emelték az osztálytudat térbeli kifejeződését az osztály kialakulásának és magának az osztálytudatnak a rovására.” Úgy véli, hogy a legkritikusabb szükség „azon szándékos társadalmi reprodukció mechanizmusainak” a vizsgálatára van, amelyek „az észlelhető térbeli kapcsolatok sokkal közvetlenebb típusai alatt helyezkednek el,” és amelyeket igénybe kell venni a szociológiai elemzés megfelelő koncepciói esetében azért, hogy mindezt hatékonyan tehesük. Elsősorban az osztály, a közösség és az intézmények koncepcióit elemzi, amikor keresi azt a megismerő fonalat, amely elvezet annak az alapvető problémának a megoldásához, hogy az *egyének* a specifikus intézmények reprodukálásához való hozzájárulásuk során hogyan

változtatják meg saját (intézményeik) jellegét is, és viszonzásul hogyan járulnak hozzá a szélesebb értelemben vett társadalom reprodukálásához. Röviden: életfontosságú kapcsolatot lehet kovácsolni az egyéni *ügyfél* (ügynökség) és a társadalmi *kontextus* (szerkezet) között, amelyben végbemennek az akciók és tranzakciók.

Így tehát szemmel látható céljaiktól függetlenül Billinge szerint a múltbeli intézmények kapcsolódási lehetőséget és belépést biztosítottak a hatalom szervezett rendszerébe, ahol az egyének először a saját közösségükhöz, majd a saját társadalmi osztályukhoz, végül pedig általában a társadalomhoz tudtak kapcsolódni. Bár ezek az egyéni és kollektív életutak térbelileg modellezhető kifejezést nyerhetnek, ez azonban nem feltétlenül történik meg: ezért tehát szükség van egy sokkal érzékenyebb, közösségen alapuló megközelítésre.⁹⁵

Mind Gregory, mind pedig Billinge nyíltan és jelentős mértékben felhasználták Giddens társadalomelméleti kritikáját.⁹⁶ Bár meglehetősen eltérő úton jártam, úgy tűnik, hogy igen hasonló végállomásra érkeztem. A társadalomtörténeten belül általában, és a teljes történelem *Annales*-iskoláján belül speciálisan egyre kifejlődő tudatból fakadóan az én saját problémám az volt, hogy a Darby-féle történetföldrajzi hagyományokat oly módon terjesszem ki, amely nyíltan lehetővé teszi, hogy egyaránt felölelje a társadalmi és gazdasági témákat, az attitűdöket és cselekedeteket, az ötleteket és tényeket, az embert mint a táj változásának kiváltóját, és az ember által megváltoztatott tájat.⁹⁷ Például ez vezet el annak az igénynek a felismeréséhez, hogy olyan mértékben totalizáljuk a történeti geográfiát, hogy az ne csak az embernek a „természettel” (a kulturális tájak létrehozása) folytatott harcát tudja magába foglalni, hanem az embernek a „tudattal” folytatott személyes harcát és az „osztállyal” folytatott társadalmi harcát is. Ez elkerülhetetlenül elvezet ahhoz a javaslatához, hogy egyetlen történeti geográfia (legalábbis a francia történeti geográfiák közül) sem kerülheti el, hogy a szabadsággal, az egyenlőséggel és testvériséggel foglalkozzon, és hogy belássa, hogy olyan egyének iránt kell érdeklődniük, akik bizonyos időszakokban és helyeken eljegyezték magukat a saját humán geográfiájuk kollektív átalakításával. A történeti geográfia problematikájára irányuló kutatás egy marxi humanista felfogás irányába mozdult el, amely elsősorban olyan angol és francia társadalomelméleti írókon alapult, amelyek hangsúlyozzák az akciót és a struktúrát, valamint az egyéni és kollektív tudatot és ellenőrzést. Ahhoz, hogy a történeti geográfia előbbre tudjon lépni ebbe az irányba a társadalmi elemzés formális elméletét kell alkalmaznia.

Egy társadalmi történeti geográfia felé

A tevékenység és a struktúra kettőségét az egyének és a társadalom közötti kettőség is tükrözi. Ezen kettős ellentétek közötti különbség alapvető jellegét csak részben lehet megoldani azzal, hogy a problémát a széles skála egyikének tekintjük és következetesen kiállunk a makro- és mikroszintű tanulmányok közötti szükségszerű kapcsolatok mellett mind a térbeli, mind pedig az időbeli tengelyeken. A tevékenység és a szerkezet közötti mozgás problematikája nem egyszerűen egy olyan skála problematikája, amelyet a társadalmi változás váltakozó rövidtávú és hosszútávú tanulmányai közötti mozgással, vagy a helyi és regionális (vagy nemzeti és nemzetközi) társadalomszerkezeti tanulmányok közötti mozgással meg lehet oldani. Bár ez a vál-

takozás hozzájárulhat ennek a problémának a megoldásához, önmagában nem ad teljes választ. Ezek a lényegüket tekintve térbeli és időbeli megoldások, mivel részlegek, megerősítést igényelnek a társadalomelmélet azon sokkal explicitebb kísérletei által, amelyek a tevékenységek és szervezetek, valamint az egyének és a társadalom közötti kapcsolatok modelljeit kívánják kidolgozni.

Az egyik ilyen megközelítést Sartre dolgozta ki, progresszív-regresszív módszer néven.⁹⁸ A marxizmus és az egzisztencializmus közötti kapcsolat összekovácsolásával Sartre úgy véli, hogy a történelem az emberi tevékenységekből és anyagi dolgokból, szubjektumokból és objektumokból áll. Az emberi tevékenységek olyan projektekből állnak, amelyeket Sartre a következőképpen jellemez: az egyének specifikus helyzetekben vannak (objektivitás), amelyeket ők adott módokon értelmeznek, és azokon belül és azok felhasználásával cselekszenek (szubjektivitás), amely viszont új, specifikus helyzetekbe helyezi őket (objektivitás). Az egyének „projektek” készítésével reagálnak, s ezek a következőkből állnak: a helyzetek megítélése, az így létrejövő megfigyelések értékelése az értékek rendszere szerint, majd azon választás átvittele a gyakorlatba, amit előidézték. A projekt, mint az objektivitás két momentuma közötti közvetítés, felelős a történelemért. Sartre progresszív-regresszív módszere tartalmazza a társadalmi teljességtől az egyénig, valamint az egyéntől a társadalomig való odavisszamenést azon közvetítések kutatása során, melyek felelőssé tehetőek a „jelenlegi” körülményekért: a társadalmi szerkezettel kezdődik, és rajtahagyja a „jejeit az egyéneken; aztán ez visszatér az egyénhez és követi a társadalmi szervezetre gyakorolt hatását. „A megértés mozzanata” – állította Sartre – egyszerre progresszív (az objektív eredmény felé) és regresszív (visszamegyek az eredeti körülmények közé). Sartre megpróbálja összekapcsolni az egyént és a társadalmat (vagy történelmet), és kidolgozni a társadalmi formáknak az egyén életébe való behatolását, és ezért az egyénnek a történelemben való teljes részességét. Sartre számára az egyének csoportosan sokkal kifejezőbben érzékelnek és cselekednek, mint elszigetelten. Az egyéneket szocializációjukban vizsgálja azért, hogy legyőzzék a hiányt és megőrizzék a saját szabadságukat, nem pedig azért, hogy eltulajdonítsák a többletet és fejlesszék a társadalom egészét. Az egyének közösen cselekszenek azért, hogy történelmet csináljanak, éppen ezért kritikusan fontos, hogy tanulmányozzuk azokat a csoportokat, amelyek azért jönnek létre, hogy közvetítsenek az egyén és a társadalom között. A hiány elleni, és a csoportok közötti küzdelemre *par excellence* az osztályharc terminológiai szerint tekint, de a többi, csoport közötti konfliktusok is megkövetelik azoknak a figyelmét, akik a teljes történeti geográfiával foglalkoznak. E csoportok köre igen széles, de Sartre megad egy olyan általános sémát, amely hasznos szerepet tölt be egy igazán szociális történeti geográfia ideiglenes katalógusaként. Azon csoportok, szervezetek és intézmények tipologizálását adja meg, amelyek a családtól egészen az államig, az egyénitől és az azonnalitól a személytelenig és a távoliig mindent magukba foglalnak. A csoportok, szervezetek és intézmények kialakulása, funkciója és reprodukálása – a hitek és a cselekedetek – válnak a történeti elemzés kulcsaivá, mivel rendkívül fontos szerepet játszanak a társadalmi változásban és a társadalmi ellenőrzésben, valamint a ritka erőforrások (beleértve a teret és az időt) allokációjában.

Ezek a *társadalmi folyamatok* olyan fontosak a történeti megértés szempontjából, hogy tanulmányozásukat nem hasznos korlátozni – s mi több, nem lehet alapoz-

ni – azokra, amelyeknek feltérképezhető *térbeli szerkezetük* van. Ha az utóbbiakra koncentrálnak a figyelmet, akkor az azzal a veszéllyel jár, hogy átsiklunk olyan társadalmi csoportokon, amelyeknek a társadalmi jelentősége jelentős lehet ugyan, de nem jut kifejezésre térbelileg tipizálható formában. A csoportok kialakulásának és tudatának potenciális jelentősége van, amely nem függ attól, hogy van-e térbeli kifejlődésük. Ebből következően a csoportok keresése nem kezdődhet és végződhet a térbeli tipizálásuk meghatározásával. Azt, hogy ezáltal a kutatás sokkal bonyolultabb, de nem kevésbé geográfikus, elfogadják azok, akik a történeti geográfiát helyi szintézisként, nem pedig térbeli analízisként gyakorolják. Ezért bármilyen specifikus időszakban és helyen rendkívül fontos feladat a sajátos csoportok, szervezetek és intézmények relatív szerepének, és az egyének bennük játszott szerepének az azonosítása.

Az egyéneket csoportokká alakító kötelékek száma potenciálisan igen nagy, de ez ideig elég kevés kapott közülük őket megillető figyelmet a történeti geográfusoktól. Az egyének a számtalan kötelék közül egy vagy több által létrehozott csoportokat alkothatnak, amilyen pl. a családi, a nemi, a foglalkozási, az osztály, a meggyőződés szerinti; a születési hely, a lakhely, a munka, az iskola vagy a kikapcsolódás alapján kialakuló csoportok. Az ilyen kötelékeken alapuló társadalmi kapcsolatok hálójától elvárható, hogy túlterjed az időbeli és térbeli skálák spektrumán. Egy adott időszak és hely történeti geográfiája megközelítésének az egyik módja ezért az lenne, hogy kísérletet tennék ezeknek a hálóknak a rekonstruálására, hogy megpróbálnánk megérteni a társadalmi csoportok hiteit és cselekedeteit, és hogy megállapítsuk az egyének és a társadalom közötti közvetítő szerepüket.

Fordította: Mészáros Júlia

Jegyzetek

1. Részlet a szerző kéziratából. A tanulmány korábbi rövidített változata megjelent: *A. R. H. Baker*, On the relations of historical geography and the Annales school of history, – Proceedings of the 24th International Geographical Congress, Section 9; Historical Geography (Tokyo 1982), 318–322.
2. Főleg az angolul is megjelent munkákra hivatkozunk.
3. *L. Febvre*, La terre et l'évolution humaine; introduction géographique à l'histoire (Paris, 1922); *C. O. Sauer*, The morphology of landscape, – University of California Publications in Geography, 2 (1925), 19–54; *M. Bloch*, Les caractères originaux de l'histoire rurale française (Oslo, Paris, 1931); *H. C. Darby*, An historical geography of England before. A. D. 1800 (Cambridge 1936).
4. *A. Buttner*, Charism and context: the challenge of la géographie humaine In: D. Ley and M. S. Samuels (eds), Humanistic geography: prospects and problems (London, 1978), 58–76.
5. Lásd: *M. Williams*, The apple of my eye: Carl Sauer and historical geography, – Journal of Historical Geography, 9 (1983), 1–28; *P. J. Perry*, H. C. Darby and historical geography: a survey and review', – Geographische Zeitschrift, 57 (1969), 161–178.
6. *H. C. Darby*, Some reflections on historical geography, – Historical Geography 9 (1979), 9–13.
7. Hasznos áttekintést ad az Annales iskoláról; *T. Stoianovich*, French historical method: the Annales paradigm (Ithaca, N. Y., 1976).

8. *A. R. H. Baker* (ed.), *Progress in historical geography* (Newton Abbot, 1972); *H. C. Prince*, *Historical geography in 1980*. In: *E. H. Brown* (ed), *Geography yesterday and tomorrow* (Oxford, 1980), 229–241.
9. *X. De Planhol*, *Historical geography in France*. In: *Baker* (ed.), *Progress*, 29–44.
10. *H. S. Hughes*, *The obstructed path: French social thought in the years of desperation* (New York, 1968), 19–64; *P. Burke* (ed), *Economy and society in early modern Europe: essays from 'Annales'* (London, 1972), 1–10; *P. Burke* (ed.), *A new kind of history: from the writings of Febvre* (London, 1973), IX–XVI; *T. N. Clark*, *Prophets and patrons: the French university and the emergence of the social sciences* (Cambridge, Mass., 1973); *G. Iggers*, *New directions in European historiography* (Middleton, Conn., 1975), 43–79.
11. *Keylor*, *Academy and community*, 211; *M. Siegel*, *Henri Berr's Revue de synthèse historique*. – *History and Theory* 9 (1970), 322–334.
12. *L. Febvre*, *Philippe II et la Franche Comté: étude d'histoire politique, religieuse et sociale* (Paris, 1912); *L. Febvre*, *La terre et l'évolution humaine*.
13. *G. Huppert*, *The Annales school before the Annales*. – *Review*, 1 (1978), 215–219.
14. *T. S. Kuhn*, *The structure of scientific revolutions* (Chicago, 1972).
15. *Iggers*, *New directions*, 43–45.
16. *M. Bloch*, *L. Febvre*, *A nos lecteurs*. – *Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), 1–2; *Burke*, *Economy and society*, 4.
17. *Burke*, *A new kind of history*, XV.
18. *L. Gallois*, *Régions naturelles et noms de pays* (Paris, 1908).
19. *Stoianovich*, *French historical method*, 76–88.
20. *Febvre*, *La terre*; *Bloch*, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*.
21. *L. Febvre*, *Review of Cinquantième anniversaire du Laboratoire de Géographie*, Université de Rennes (Rennes, 1952), *Annales: économies, sociétés, civilisations* (1953), 372–377, idézet: 374.
22. *A. Buttner*, *Society and milieu in the French geographic tradition* (Chicago, 1971), 84; *P. Claval*, *Les mythes fondateurs des sciences sociales* (Paris, 1980), 160.
23. *Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), 606–611.
24. *R. Mandrou*, *Géographie humaine et histoire sociale*. – *Annales: économies sociétés, civilisations*, 12 (1957), 619–626.
25. *L. Febvre*, *Histoire et géographie: Sisyphe et les géographes*. – *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 5 (1950), 87–90.
26. *F. Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949); *F. Braudel*, *En guise de conclusion*. – *Review*, 1 (1978), 243–353. *F. Braudel*, *On history* (London, 1980).
27. *R. M. Andrews*, *Some implications of the Annales school and its methods for a revision of historical writing about the United States*. – *Review*, 1 (1978), 165–180; *M. Aymard*, *The Annales and French historiography (1929–72)*. – *Journal of European Economic History*, 1 (1972), 491–511; *B. Bailyn*, *Braudel's geohistory – a reconsideration* – *Journal of Economic History*, 11 (1951), 277–282; *G. Dunbar*, *Geosophy, geohistory and historical geography: a study in terminology*. – *Historical Geography*, 10, no. 2 (1980), 1–8; *J. Glenisson*, *France In: G. Iggers and H. T. Parker* (eds), *International handbook of historical studies* (Westport, Conn. 1979), 175–192; *C. Higounet*, *La géohistoire*. In: *C. Samaran* (ed.), *L'histoire et ses méthodes* (Brussels, 1961), 68–91; *Huppert*, *The Annales school before the Annales*, 218; *S. Kinser*, *Annaliste paradigm? The geohistorical structuralism of Fernand Braudel*. – *American Historical Review*, 86 (1981), 63–105; *M. M. Knight*, *The geohistory of Fernand Braudel*. – *Journal of Economic History*, 10 (1950), 212–216; *I. Woloch*, *French economic and social history*. – *Journal of Interdisciplinary History* 4 (1974), 43–57.
28. *M. Harsgor*, *Total history: the Annales school*. – *Journal of Contemporary History*, 13 (1978) 1–13.
29. *F. Braudel*, *L'histoire et les sciences sociales: la longue durée*. – *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 4 (1958), 725–753.

30. *G. McLennan*, Marxism and the methodologies of history (London, 1981), 129–144; *R. C. Rhodes*, Emile Durkheim and the historical thought of Marc Bloch, – *Theory and Society*, 5 (1978), 45–73; *C. Tilly*, Anthropology, history and the Annales, – *Review*, 1 (1978), 207–213; *A. Burguière*, The new Annales: a redefinition of the late 1960s, – *Review*, 1 (1978), 195–205.
31. *M. Bloch*, A contribution towards a comparative history of European societies In: Land and work in medieval Europe: selected papers by Marc Bloch (London, 1967), 44–81;
32. Ezek jórésze ma már angolul is olvasható.
33. *D. Fenlon*, Encore une question: Lucien Febvre, the Reformation and the school of Annales, – *Historical Studies*, 9 (1974), 65–81; *J. Revel*, The Annales: continuités and discontinuités, *Review*, 1 (1978), 9–18; *I. Wallerstein*, Annales as resistance, – *Review*, 1 (1978), 5–7.
34. Lásd pl. *P. Veyne*, Comment on écrit l'histoire (Paris, 1971); *E. Le Roy Ladurie*, Le territoire de l'hostorien; *P. Chaunu*, Histoire, science sociale (Paris, 1974); *Je Le Goff*, *P. Nova*, Faire de l'histoire, 3 vols (Paris, 1974); *M. de Certeau*, L'écriture de l'histoire (Paris, 1975).
35. *P. Vilar*, Une histoire en construction: approche marxiste et problématiques conjoncturelles (Paris, 1982).
36. *R. Cobb*, Nous des Annales In: A second identity: essays on France and French history (London, 1969), 76–83.
37. *Andrews*, Some implications, of the Annales school', 166; *M. Aymard*, The geo-history faces with the human sciences: the case of Etudes Rurales, – *Journal of European Economic History*, 3 (1974), 493–504.
38. *D. C. North*, Comment, – *Journal of Economic History*, 38 (1978), 77–80, *D. H. Pinkney*, The dilemma of the American historian of modern France Reconsidered, – *French Historical Studies*, 9 (1975–6), 170–181.
39. *Kinser*, Annaliste paradigm? 103–105.
40. *P. Goubert*, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730: contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle (Paris, 1960); *E. Le Roy Ladurie*, Les Paysans de Languedoc (Paris, 1965).
41. *Iggers*, New directions, 43–45.
42. *N. Birnbaum*, The Annales school and social theory, – *Review*, 1 (1978), 225–235; *McLennan*, Marxism, 132.
43. *Iggers*, New directions, 71–73.
44. *Braudel*, L'histoire et les sciences sociales, 725–753.
45. *J. S. Cohen*, The achievements of economic history: the Marxist school, – *Journal of Economic History*, 38 (1978), 29–57; *E. J. Hobsbawm*, Comments, – *Review*, 1 (1978), 175–162; *Iggers*, New directions, 123–74; „Marxism and modern social history;”, *McLennan*, Marxism; *Stoianovich*, French historical method, 111–118.
46. *Birnbaum*, The Annales school and social theory, 233–234.
47. *McLennan*, Marxism, 129, 136 és 141.
48. *G. Iggers*, Introduction: the transformation of historical studies in historical perspective In: *G. Iggers* and *H. T. Parker* (eds), *International handbook of historical studies* (Westport, Conn., 1979), 1–13.
49. *A. Sheridan*, *Michel Foucault*: The will to truth (London, 1980), 91–92 és 128–129; *J. Weeks*, Foucault for historians, – *History Workshop Journal*, 14 (1982), 106–119.
50. *P. Burke*, Reflections on the historical revolution in France: the Annales school and British social history, – *Review*, 1 (1978), 147–156. Lásd. *Hobsbawm* megjegyzéseit is. Uo. 157–162.
51. *G. S. Jones*, History: the poverty of empiricism, In: *R. Blackburn* (ed.), *Ideology and social science: readings in critical social theory* (Glasgow, 1972), 96–115; *H. C. Prince*, Fernand Braudel and total history, – *Journal of Historical Geography*, 1 (1975), 103–106.
52. *P. Claval*, Contemporary human geography in France, – *Progress in Geography*, 7 (1974), 253–292.

53. *De Planhol*, Historical geography in France, 40–44; *J. L. M. Gulley*, The practice of historical geography: a study of the writings of Professor Roger Dion, – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 52 (1961), 169–183.
54. *R. Dion*, La géographie humaine rétrospective – *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 6 (1949), 3–27; *Darby*, On the relations of history and geography, 6.
55. *R. Dion*, La géographie historique, In: *G. Chabot, R. Clozier and J. Beaujeu–Garnier* (eds), *La géographie française au milieu du XXe siècle* (Paris, 1957), 183–186.
56. *R. Dion*, Géographie historique de la France, – *L'Annuaire du Collège de France*, 68 (1968–9), 503–518.
57. *Buttimer*, Society and milieu, 97; *P. Claval*, La pensée géographique: introduction à son histoire, – *Publications de la Sorbonne, Série N. S. Recherches* 2 (1972), 34–35.
58. *L. Champier*, La recherche française en matière d'histoire et de géographie agraire depuis un quart de siècle, – *Revue de Géographie de Lyon*, 31 (1956), 319–327; *A. Meynier*, Les paysages agraires (Paris, 1958); *E. Juillard, A. Meynier, X. DE Planhol, G. Sautter* (eds), *Structures agraires et paysages ruraux*, – *Annales de l'Est*, 17 (1957), 1–188; *E. Juillard*, *Géographie rurale française: travaux récents et tendances nouvelles*, – *Etudes Rurales*, 13 (1964), 47–70.
59. *M. Sorre*, Le rôle de l'explication historique en géographie humaine In: *Mélanges géographiques offerts à Philippe Arbos* (Clermont-Ferrand, 1953), 19–22.
60. *E. Juillard*, Aux frontières de l'histoire et de la géographie, – *Revue historique*, 215 (1956), 267–273; *H. C. Darby*, – *Historical geography* In: *H. P. R. Finberg* (ed.), *Approaches to history* (London, 1962), 127–156.
61. *De Planhol*, Historical geography in France, 29–44.
62. *Higounet*, La géohistoire, 71–82.
63. *A. R. H. Baker*, On the historical geography of France, – *Journal of Historical Geography*, 6 (1980), 69–76. Lásd még: *H. D. Clout*, The practice of historical geography in France, In: *H. D. Clout* (ed.), *Themes in the historical geography of France* (London, 1977), 1–19.
64. *M. Mollat, P. Pinchemel*, Rencontres de la géographie et de l'histoire, In: *Comité National Français de Géographie, Recherches géographiques en France* (Paris, 1972), 13–18.
65. *J. C. Boyer*, Formes traditionnelles et formes nouvelles de la géographie historiques: leur place dans la recherche en géographie, – *Comité des Travaux Historiques et Scientifiques: Bulletin de la Section de Géographie*, 82 (1978), 55–63.
66. Lásd *H. Clout* által írt review-t – *Journal of Historical Geography*, 9 (1983), 72–73.
67. Lásd *A. R. H. Baker*, Historical geography, – *Progress in Human Geography*, 1 (1977), 465–474;
68. *Darby*, Historical geography In: *Finberg*, *Approaches to history*, 127–56.
69. *P. Claval*, Géographie historique, – *Annales de Géographie*, 90 (1981), 669–671; *Darby*, On the relations of history and geography; *H. C. Darby*, An historical geography of England: Twenty years after, – *Geographical Journal*, 126 (1960), 147–159;
70. *Darby*, Some reflections on historical geography, 10.
71. *Darby*, An historical geography.
72. *Darby*, On the relations of history and geography.
73. *H. C. Darby*, The theory and practice of geography (London, 1947), 19–20; *Uó*, On the relations of history and geography, 6.
74. *H. C. Darby*, The changing English landscape, – *Geographical Journal*, 117 (1951), 377–394.
75. *Darby* On the relations of history and geography, 11.
76. *Darby*, An historical geography of England: twenty years after, 149.
77. *Darby*, A new historical geography.
78. *Darby*, An historical geography of England: twenty years after, 155.
79. *D. Whittlesey*, The horizon of geography, – *Annals of the Association of American Geographers*, 35 (1945), 1–36.
80. *Darby*, The problem of geographical description, 8.
81. *Darby*, Historical geography, 127–156.

82. Darby, The problem of geographical description, 7–8.
83. A. R. H. Baker and M. Billinge (eds), *Period and place: research methods in historical geography* (Cambridge, 1982).
84. Baker, *Historical geography: a new beginning?*, 560.
85. D. Gregory, *Historical geography* In: D. Gregory, P. Haggett, D. M. Smith, D. R. Stoddart (eds), *The dictionary of human geography* (Oxford, 1981), 146–150.
86. L. W. Hepple, *Epistemology, model-building and geography*, – *Geographical Articles*, 10 (1967), 42–48; R. C. Harris, *Theory and synthesis in historical geography*, (*Canadian Geographer*, 15 (1971), 157–172; A. H. Clark, *Historical geography in North America* In: Baker (ed.), *Progress in historical geography*, 129–143.
87. A. H. Clark, *The whole is greater than the sum of its parts: a humanistic element in human geography* In: D. R. Deskins, G. Kish, J. D. Nystuen, G. Olsson (eds), *Geographic humanism, analysis and social action* (Ann Arbor, Mich., 1977); R. C. Harris, *The historical mind and the practice of geography*, 123–137.
88. D. Gregory, *The discourse of the past: phenomenology, structuralism and historical geography*, – *Journal of Historical Geography*, 4 (1978), 160–73.
89. D. Gregory, *Social change and spatial structures* In: T. Carlstein, D. Parkes, N. Thrift (eds), *Making sense of time* (London, 1978), 38–55.
90. D. Gregory, *Ideology, science and human geography* (London, 1978), 172.
91. D. Gregory, *Human agency and human geography*, – *Transactions of the Institute of British Geographers*, 6 (1981), 1–18.
92. D. Gregory, *Action and structure in historical geography* In: Baker, Billinge (eds), *Period and place*, 244–250.
93. M. Billinge, *In search of negativism, phenomenology and historical geography*, – *Journal of Historical Geography*, 3 (1977), 55–67.
94. M. Billinge, *Reconstructing societies in the past: the collective biography of local communities* In: Baker Billinge (eds), *Period and place*, 19–32.
95. A. Giddens, *New rules of sociological method* (London, 1976); Uő., *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis* (London, 1979); Uő., *A contemporary critique of historical materialism, Vol 1 Power, property and the state* (London, 1981).
96. A. R. H. Baker, *On ideology and historical geography* In: Baker, Billinge (eds), *Period and place*, 233–243.
97. J. P. Sartre, *Critique de la raison dialectique* (Paris, 1960), angolul: *Critique of dialectical reason* (London, 1976).
98. M. Poster, *Existential Marxism in post-war France* (Princeton, N. J., 1975) és *Sartre's Marxism* (London, 1978).